

FRASEOLOGIA DIALECTAL EN ELS PARLARS CATALANS D'ARAGÓ

INTRODUCCIÓ

1. L'interès per les unitats lèxiques superiors a la paraula ha augmentat intensament en els darrers anys, ja que, com a elements d'ús col·loquial freqüent, són força importants en l'aprenentatge d'una llengua. En aquest sentit, la riquesa del català resta fora de qualsevol dubte, i així ho demostren nombroses publicacions que fins ara s'han dut a terme sobre aquesta matèria. La qüestió esdevé encara més especial quan es tracta d'ensenyar una llengua pròpia, com la catalana, en una àrea dialectal fronterera, com és la Franja d'Aragó, un territori situat a la zona oriental de la regió aragonesa, on es parlen varietats del català nord-occidental, però on el català encara no està reconegut com a llengua oficial i on l'aprenentatge que n'ofereixen les escoles és merament opcional. Es tracta d'una zona de frontera lingüística, a més, en la qual el contacte del català amb l'aragonès i el castellà ha estat històricament determinant a l'hora de constituir-hi les diferents varietats dialectals, i ho haurà estat també en la creació de les estructures fraseològiques que s'hi utilitzen.

Així, doncs, fixant la nostra atenció en el català dialectal de la Franja d'Aragó i prenent com a base del present treball les anomenades locucions lèxiques (veg. Lorente 2002: 852 i ss.), ens proposem, en primer lloc, analitzar les locucions nominals que a l'Aragó catalanòfon s'usen per a la denominació de la *marieta* (*Coccinella septempunctata*), amb l'objectiu d'estudiar les estructures que s'han generat, esbrinar les motivacions que les han originades i determinar, finalment, la seva distribució geolingüística dins l'espai catalanoparlant; i, en segon lloc, examinar algunes locucions verbals que a la Franja s'han constituït amb el verb *fer*, un dels nuclis més productius en català en la formació d'aquest tipus d'estructures, per tal de comprovar l'extensió d'ús de les construccions escollides i analitzar, alhora, la presència d'elements aragonesos i l'adaptació d'esquemes pròpiament castellans.

ELS NOMS DE LA *MARIETA*

2. A partir de les nostres investigacions personals sobre el català a la Franja d'Aragó, sempre ens va cridar l'atenció la diversitat de noms que s'hi utilitzen per a la denominació de la *marieta* (encara que sense arribar, ni de bon tros, a la variació onomasiològica que, per exemple, té la libèl·lula; veg. Giralt 2004), diversitat que, d'altra banda, és general a tot Europa segons les dades que ens aporta l'*Atlas Linguarum Europae* (veg. ALE, mapes 42-44). Tanmateix, a l'àrea septentrional de l'Aragó catalanoparlant s'observa que són nombroses les poblacions on perviu per a designar la coccinella una locució nominal,¹ és a dir, una estructura sintagmàtica que, a diferència dels sintagmes lliures del discurs, es pot considerar pròpiament paraula, de manera que forma part del lèxic de la llengua —o del dialecte— en qüestió (Lorente 2002: 869). Naturalment, aquesta característica que afecta al nom de l'insecte, especialment arrelada als parlars ribagorçans, no n'és exclusiva, sinó que enllaça amb tota una tradició europea que posa en relleu la unitat formal i, en conseqüència, cultural de les diverses llengües (cf. Barros/Alinei 1990: 165).

3. Dels esquemes sintàctics que, segons Lorente (2002: 870), poden presentar en català les locucions nominals, els noms de la *marieta* a la Franja s'ajusten majoritàriament a l'estructura següent:

N + P(<i>de</i>) + N2 (onomàstica)	
Amb antropònim	Amb topònim
<ul style="list-style-type: none"> • <i>cuca de Déu</i> (Areny) • <i>cuqueta de Déu</i> (Lasquarri, Peralta) • <i>cuqueta de Díos</i> (Calassanç) • <i>cuqueta de Nostro Sinyor</i> (Gavasa, Peralta, San Esteve de Llitera) • <i>cuqueta de Nostre Sinyor</i> (Albelda, Algaíó, Baells, Benavarri, el Campell, Camporrells, Castellonroi, Estopanyà, Natxà, Tamarit, el Torricó, Valldeu) • <i>cuqueta de Nostre Senyor</i> (Estanya, Tolba) • <i>cuqueta de Salamó</i> (Casserres del Castell, Lasquarri, Monesma, Pardinella, Montanyana, Pont de Montanyana, Puimolar, Sobrecastell, Sant Esteve del Mall, Sant Oreç, Sopeira, Soperuny, la Torre de Buirra, Viacamp) • <i>cuqueta de Salamon</i> (Mont de Roda, Roda) • <i>gallineta de Nostre Sinyor</i> (Faió) 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>cuca d'Aragó</i> (Espés, Noals) • <i>cuqueta d'Aragó</i> (Bibils, Bonansa, les Paüls) • <i>cuqueta de Montsó</i> (Calbera, Purroi) • <i>cuqueta de Monzon</i> [monθ'on] (La Pobla de Roda, Serradui)

1. Les dades presentades en aquest treball s'han obtingut a partir d'enquestes personals, de la consulta de l'*ALEANR* i de Moret (1997: 100-101). Hem de regraciar, a més, la Dra. Lídia Pons per haver-nos permès tan generosament la consulta dels resultats corresponents a la pregunta 1706

En el quadre precedent veiem que la locució *cuqueta de Salamó/Salamón* és exclusiva de la Ribagorça i que *cuqueta de Nostre Senyor* (i variants) és pròpia de la Llitera i de la Baixa Ribagorça, tot i que, fora de la zona que ara ens ocupa, s'usa també al Pont de Suert (DCVB, s.v. *cuqueta*).² Són igualment específiques d'alguns pobles de la Ribagorça i de la Llitera les formacions *cuca de Déu* i *cuqueta de Déu*; en canvi, la seva variant *cuqueta de Dios*, aplegada al parlar de transició de Calassanç (la Llitera), l'hem de considerar aragonesa, si més no per les poblacions on perviu actualment, situades a la Ribagorça occidental, Sobrarbe, Somontano, Cinca Medio i Monegros (ALEANR, mapa 423; EBA II, 638; Arnal 2003, s.v. *cuqueta*). Pel que fa a *cuca/cuqueta d'Aragó*, només es localitza a la Ribagorça, de la mateixa manera que *cuqueta de Montsó/Monzon*, nom que a Benasc es manté sota la variant *cuqueta Monsón* (ALEANR, mapa 423). Finalment, existeix *gallineta de Nostre Sinyor* a Faió, també atestada a Arbeca (les Garrigues, Lleida); cf. *gallinica de Nuestro Señor* a Alfambra (Terol) i *gallineta de Dios* a Ansó i Canfranc (Osca) (ALEANR, mapa 423).

Al costat de l'estructura precedent, n'hi ha d'altres amb una extensió geogràfica menor:

N + P(<i>de</i>) + N1 (nom comú)	N + ADj
<ul style="list-style-type: none"> • <i>cuqueta del cel</i> (el Campell) 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>cuqueta roia</i> (Açanui) • <i>gallineta grassa</i> (Pena-roja)

La locució *cuqueta del cel* només s'aplega al Campell (la Llitera), denominació que té el seu paral·lel en el benasquès *cuqueta del cielo* i *cuqueta del ciellet* (Moret 1997: 101). Així mateix, *cuqueta roia* és exclusiva d'Açanui,³ encara que a Candanos (Osca) apareix l'aragonès *cuco royo* (ALEANR, mapa 423). I, quant a la *gallineta grassa* de Pena-roja, cal dir que també n'és una locució pròpia no enregistrada enlloc; en català, però, existeix alguna formació semblant, com *gallineta cega* a la comarca alacantina de la Marina Alta (Beltran 2005: 283).

4. Des d'un punt de vista semàntic, observem que gairebé tots els esquemes emprats com a nom de la marieta posseeixen un nucli genèric, que correspon a la forma de l'hiperònim, i un complement adjectival o preposicional, el

(«Marieta») de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català*, per tal de comprovar l'extensió de les locucions enregistrades a la Franja.

2. En altres àrees catalanoparlants es refereix a la *lluerna* (DIEC, s.v. *cuca*).

3. Fins i tot, els habitants d'aquest poble són coneguts a la comarca de la Llitera amb el nom de *cuquetas roias*.

qual permet identificar l'hipònim. Queda clar que la majoria de les locucions nominals esmentades tenen com a nucli el substantiu *cuca* —o el seu diminutiu *cuqueta*—, nom col·loquial que es dona a un gran nombre de bestioles pertanyents principalment als grups dels insectes, miriàpodes i aràcnids. Però, és justament el segon element de la locució el que facilita la delimitació del significat del genèric i, en conseqüència, la identificació de l'insecte, de manera que es pot distingir dels seus cohipònims; complements preposicionals com *de Déu*, *de Nostre Senyor*, *de Salomó*, *del cel*, *d'Aragó*, *de Montsó*, o adjectivals com *roia*, marquen la diferència semàntica amb *cuca de llum*, *cuqueta de riera*, *cuca molla*, *cuca verinosa*, etc. (veg. DCVB, s.v. *cuca* i *cuqueta*).

A més, el procés semàntic de metaforització, tan productiu dins el conjunt de les locucions nominals del català (Lorente 2002: 874), únicament s'atesta a *gallineta de Nostre Sinyor* i *gallineta grassa*, en les quals veiem com, en lloc d'un genèric, s'empra un substantiu concret, acompanyat també d'un complement preposicional (*de Nostre Sinyor*) o adjectival (*grassa*), que n'especifica el significat, enfront d'altres com *gallineta de mar*, *gallineta d'aigua* o *gallineta de la Mare de Déu* (veg. DCVB, s.v. *gallineta*).

5. Però, quina és la motivació que ha afavorit l'ús dels substantius *cuca* (o *cuqueta*) i *gallina* en la denominació de la *marieta*? I, d'altra banda, quins són els criteris semàntics que han determinat la selecció dels diferents complements, àdhuc amb el mateix nucli genèric? Per respondre a aquestes qüestions raonadament cal tenir present que, segons que s'afirma en els estudis duts a terme fins ara, hi ha una indiscutible connexió entre els noms que designen la marieta i les creences populars que l'envolten. Són insectes inofensius i útils per als humans, ja que es mengen el pugó; tradicionalment s'han vist amb simpatia i en alguns indrets han estat considerats signe de bona sort. Però, certament, els noms citats més amunt no poden ser estudiats en funció de la utilitat immediata de la bestiola, sinó que la significació que hom els ha atribuït només és accessible a través de les pròpies denominacions i, sobretot, de les creences que es veuen reflectides en les cançonetes que els nens solen adreçar-li. Per tant, és en el contingut d'aquestes fórmules magicoreligioses que es pot trobar el context que facilitarà l'explicació dels noms —en el cas que ara ens ocupa, locucions— aplicats a aquest insecte (cf. Alinei/Barros 1986: 197). Pel que fa a la Franja d'Aragó, a les comarques de la Ribagorça i de la Llitera es localitzen els següents encantalls relatius a la marieta (veg. Moret 1997:100-101), que responen a tres esquemes concrets:

<p style="text-align: center;">I</p> <p>(a) La marieta és cridada pel seu nom, (b) hom li pregunta alguna cosa.</p>	<p style="text-align: center;">II</p> <p>(a) La marieta és cridada pel seu nom, (b) és convidada a volar cap a un lloc (màgic).</p>	<p style="text-align: center;">III</p> <p>(a) La marieta és cridada pel seu nom, (b) és convidada a volar, (c) és enviada prop d'un ésser màgic</p>
<p><i>Cuqueta de Nostre Sinyor, a on m'hi casaré jo, a Catalunya o a Aragó?</i></p> <p><i>Cuqueta de Salomó, a on m'hi casaré jo, a Catalunya o a Aragó?</i></p> <p><i>Cuqueta de Salamon, a on m'hi casaré jo, a Catalunya o a Aragon?</i></p> <p><i>Cuqueta de Salamon, ta on m'hi casaré jo, ta Catalunya o t'Aragon?</i></p> <p><i>Cuqueta d'Aragó, ta on m'hi casaré jo, ta Catalunya o t'Aragó?</i></p> <p><i>Cuqueta de Montsó, ta on m'hi casaré jo, ta Catalunya o t'Aragó?</i></p> <p><i>Cuqueta de Monzon, ta on m'hi casaré jo, ta Catalunya o t'Aragon?</i></p> <p><i>Cuqueta de Salamon, a on m'hi moriré jo, a Catalunya o a Aragón?</i></p> <p><i>Cuqueta d'Aragó, ta on aniré jo, ta França o t'Aragó?</i></p>	<p><i>Cuqueta de Nostre Sinyor, vés-te'n a Catalunya o a Aragó.</i></p> <p><i>Cuqueta de Nostre Sinyor, vés-te'n a la muntanya.</i></p>	<p><i>Cuqueta de Déu, pega una voladeta i vés-te'n con Déu.</i></p> <p><i>Cuqueta de Déu, pega una voladeta i torna-te'n con Déu.</i></p> <p><i>Cuqueta de Nostre Sinyor, alça les ales i vés-te'n en Dios.</i></p>

Com succeeix en totes les fórmules d'aquesta mena aplegades arreu d'Europa (veg. Alinei/Barros 1986: 200), sembla que la marieta es presenta com un animal-auxiliar, capaç de respondre, pel seu vol, a les preguntes que li formulen (esquema I) i d'acomplir les tasques que li encomanen (esquemes II i III). Així, doncs, aquest insecte es converteix en un instrument de la persona —generalment l'infant— que el té a la mà, que l'utilitza per a obtenir una resposta

sobre quelcom que li ateny o per a realitzar un viatge, sigui cap a un indret on trobarà el que espera, sigui envers l'ésser que li atorgarà els desitjos.

6. Si tenim en compte aquest vessant màgic que envolta la marieta i les cançonetes que li reciten, podrem contestar la primera pregunta que més amunt ens plantejàvem, és a dir, què ha motivat l'ús de *cuca* i *gallina* en la seva denominació. Haurem de dir, per començar, que, com resta demostrat a l'*ALE* (mapa 42), són força nombrosos a tot Europa els noms que presenten una motivació zoomòrfica. En les locucions nominals recollides a la Franja, gairebé totes tenen com a nucli el substantiu *cuca*, en general sota la forma diminutiva *cuqueta*, el significat genèric del qual —ja especificat abans— fa que la caracterització de l'insecte es recolzi plenament en el determinant. D'entrada, no és gens estrany l'ús d'aquest substantiu en la creació del nom de la marieta, ja que és justament l'hiperònim que inclou, entre d'altres, els coleòpters, grup d'insectes al qual pertany. No obstant això, és interessant remarcar que *cuca* constitueix una denominació descriptiva en certa manera aduladora i afectuosa, intensificada a la Franja per l'ús del diminutiu,⁴ que l'infant empra amb el fi de congraciarse amb l'insecte.

7. Per a la designació de la marieta també s'han usat metafòricament els noms d'alguns animals domèstics, en especial els de la ramaderia i els de corral, recurs que es troba força arrelat a Europa (*ALE*, mapa 42), encara que no sigui fàcil d'explicar. En les locucions aplegades a la Franja, ja ho hem assenyalat, només tenim l'exemple de la *gallina*, un animal que ocupa un territori mitjà entre el bestiar i els ocells. És clar que la justificació d'aquest nom no la podem buscar en les semblances que pugui haver-hi entre les gallines i les marietes, més aviat poques; tampoc l'elecció de l'animal no és una qüestió de l'atzar. Més aviat depèn, segons la bibliografia consultada, de la capacitat mítica de l'animal escollit —sempre proper a l'home— d'acomplir la missió fonamental de la marieta com a element connector entre dos mons allunyats: el real i el màgic. En el cas de la gallina, no hem d'oblidar que apareix molt freqüentment en diferents cultures com a símbol de riquesa, fins i tot en contes i faules, com, per exemple, en *La gallina dels ous d'or* d'Esop.

8. Tant el mot *cuca* (o *cuqueta*) com el mot *gallina*, en aquestes locucions nominals, van acompanyats d'una sèrie de complements que són, com ja hem comentat, els que en concreten el significat real. Quasi tots aquests determinants estan formats per un element antropomòrfic que s'ha d'identificar amb l'ésser encarregat de concedir allò que hom demana a l'insecte; recordem que

4. De fet, *cuqueta* és un apel·latiu que a la Llitera, per exemple, s'utilitza sovint quan hom fa festes a un nen petit.

el nom de la marieta té un origen màgic: com a missatger d'un altre món, ha de ser-hi reenviada, portant els desitjos o les promeses de qui l'ha tinguda damunt els dits (Barros/Alinei 1990: 126). Aquest fet encara es veu més clar quan l'ésser que complementa aquestes denominacions és *Déu*, que es troba també a totes les llengües europees.⁵ A la Franja d'Aragó s'atesta en tres ocasions: sota la forma catalana *Déu* als parlars d'Areny, Lasquarri (Ribagorça) i Peralta (la Llitera); sota la castellana *Dios* al parlar de transició de Calassanç (la Llitera), i sota la solució equivalent *Nostre Senyor* (amb variacions dialectals del tipus *Nostre Sinyor* o *Nostro Sinyor*), característica de la comarca de la Llitera, d'alguns pobles de la Baixa Ribagorça (Benavarri, Estopanyà, Estanya i Tolba) i de Faió, la més generalitzada segurament per tractar-se de la fórmula col·loquial més utilitzada per a referir-se al Déu cristià.

9. A la tradició europea apareixen igualment com a complements alguns antropònims que, en propietat, són noms de sants. A Catalunya i a Aragó, els més populars són Sant Joan (lligat sempre al bateig i a la iniciació), Sant Antoni, Sant Miquel i Sant Blai; tanmateix, a una bona part de la Ribagorça catalanoparlant, bàsicament a l'àrea central d'aquesta zona, localitzem el determinant *Salamó* —amb la forma *Salamon* als parlars de transició de Roda i Mont de Roda—, una variant dissimilada del nom bíblic hebreu *Salomó*, característica del català nord-occidental i del valencià (DCVB, s.v. *salomó*). En aquest cas, la tradició ha recorregut al nom del rei Salomó, fill del rei David, de la casa del qual, al cap i a la fi, també n'era descendent Jesucrist. Per quina raó? Podem adduir la hipòtesi que, atès aquest caràcter màgic que envolta la marieta, hom l'hagi relacionada amb Salomó, conegut sobretot per la seva saviesa. Si llegim alguns dels encantalls esmentats (veg. § 5), observarem que a la marieta sempre se li fa una pregunta relacionada amb temes tradicionalment trascendentals en un àmbit rural muntanyenc, com són el casament o la mort, resposta que òbviament només pot satisfer un ésser directament relacionat amb la divinitat, en aquest cas el savi Salomó.

10. Entre els complements que constitueixen les locucions que designen la marieta també hi ha topònims, que són, en definitiva, els indrets cap a on es dirigit l'insecte per tal d'obtenir els dons o les informacions que hom li ha demanat. Normalment es tracta de llocs llunyans, inaccessibles i invisibles, i un dels més recurrents n'és el *cel*, com podem veure en la denominació *cuqueta del cel* atestada al Campell (la Llitera), de manera que la destinació sagrada s'empra en lloc de l'ésser que l'habita (*Déu*). No obstant això, de vegades apareixen llocs reals, propers al locutor, perquè, segons Barros/Alinei (1990: 158), són indrets

5. Aquesta tradició d'arrel cristiana i islàmica s'estèn, sense interrupció, des de l'est de Portugal fins a la part nord dels Urals i fins a les llengües caucàsiques (Barros/Alinei 1990: 136).

on es troben els més alts representants de la jerarquia eclesiàstica o social relacionats amb els béns desitjats. Podem suposar que, a la Franja, aquesta seria l'explicació més versemblant per al topònim *Montsó* (o *Monzon*): qui recita l'encantall ha necessitat un referent toponímic conegut, una localitat propera de certa rellevància històrica, econòmica i social; d'entre totes les possibilitats existents per a un habitant de la Ribagorça (haurien pogut ser també Graus o Barbastre, per exemple), considerem que s'ha seleccionat finalment *Montsó* (o *Monzon*) per tal d'afavorir la rima que exigeixen les cançonetes (veg. § 5).

Pel que fa al topònim *Aragó*, l'altre que apareix en algunes locucions dels parlars del nord de la Ribagorça, Joan Coromines dóna el següent raonament: «Arran de la frontera lingüística els canten [a les marietes] les criatures, a Fontjanina: “*cuqueta; on te'n vòs anar, ta Catalunya o ta Aragó?*”, i com que se'n volen no se sap a on, però en tot cas lluny de l'infant, els diuen *cuquetes d'Aragó*» (DECat II, 1079a). Sembla, doncs, que l'encantall que hom adreça a la bestiola ha estat un cop més determinant en l'elecció del complement del genèric *cuca*, i cal tenir en compte, a més, que el locutor que recita la fórmula pertany geogràficament a l'Aragó, cosa que també ha pogut tenir importància a l'hora d'escollir el topònim. En una de les cançonetes pregunta l'infant a la marieta si es casarà a Catalunya o a Aragó, i en una altra li demana si anirà a França o a Aragó (veg. § 5); suposem que sota aquestes preguntes hi ha una resposta implícita, que és *Aragó*, la qual revela el lloc on realment vol romandre el locutor, i per això l'utilitza en la formació de la locució nominal amb què designa l'insecte.

11. Les característiques físiques també poden formar part del nom de la marieta, i així és en el cas de *cuqueta roia* a Açaui (la Llitera), on l'adjectiu es refereix al color vermell de l'insecte. Nogensmenys, aquesta denominació té un rerefons cultural que també cal tenir present: el color *roig* (cat. ribagorçà *roi*) sempre ha estat lligat a la sang, alhora font de vida i signe de mort, i, aplicat a les coses, els transmet aquesta força. Com afirmen Barros/Alinei (1990: 162), quan la natura produï per si mateixa un ésser *roig*, aquest fou marcat amb un signe de distinció, per la qual cosa és probable que el color de la marieta sigui una de les raons que l'han feta digna de la mirada mitificant dels homes.

Així mateix, hi ha noms de la marieta que fan referència al greix, com la locució *gallineta grassa* a Pena-roja (Matarranya), motivat per la secreció groga que produeix l'insecte quan és apretat a la mà. Segons Barros/Alinei (1990: 151), però, aquesta referència al greix —o a l'oli, en general— s'integra perfectament en l'estructura de les funcions màgiques de la bestiola: aquesta denominació descriptiva, en aparença, posa també en relleu aquell caràcter benefactor que es manifesta en altres noms, i, de fet, formulettes cantades pels nens belgues i holandesos així ho demostren.

LOCUCIONS VERBALS AMB *FER*

12. La variació fraseològica dialectal a la Franja d'Aragó també es pot exemplificar a través de les locucions verbals, i per tal d'exposar-ne aquí una mostra, donarem ara una ullada a les locucions verbals constituïdes amb *fer*, un dels anomenats verbs de suport més habituals en la generació d'aquestes construccions. De les diverses estructures sintagmàtiques superficials que poden presentar les locucions creades al voltant d'aquest verb (Lorente 2002: 854), farem atenció únicament a algunes estructures transitives del tipus *fer* + N i *fer* + SN.⁶

13. Hi ha un bon nombre de locucions que expressen maneres d'actuar o de comportar-se el subjecte i, dins aquest grup, el concepte semàntic DESENTENDRE'S és el que presenta una variació formal més acusada, reflectida sobretot en les construccions que tenen el substantiu *pas* com a nucli del SN: *fer el pas de l'aiguardenter* (Matarranya, Baix Aragó, Baix Aragó-Casp, Mequinensa), *fer el pas del carallot* (la Llitera), *fer el pas del tonto* (Matarranya), *fer el pas de Manel* (la Freixneda, Calaceit), *fer el pas del pare Simó* (Massalió). D'altra banda, podem incloure sota aquest concepte altres locucions, com *fer l'andela* a Calaceit, amb un substantiu dialectal que significa 'badoc, encatat' (Blanc 1994: 23), o també *fer el mussol* a la Llitera (*fer el muzol* als parlars de transició d'aquesta comarca), que en balear té el sentit d' 'estar capficat i silenciós' (cf. *fer el paper de mussol* 'babau'). Així mateix, tenim *fer la vista grossa* (o *fer la vista gorda* als parlars de transició de la Ribagorça i de la Llitera), general per tota la Franja, amb el sentit específic de 'fingir que no es veu una cosa', unitat fraseològica que s'utilitza també en valencià (DCVB, s.v. *vista*) i que és paral·lela a la castellana *hacer la vista gorda* (DRAE, s.v. *vista*).

14. Dos conceptes semàntics relacionats entre si són AFALAGAR i ADULAR, que en algunes zones de la Franja tenen creacions específiques: *fer el comboi* al Baix Aragó i al Matarranya, *fer la parola* a la Llitera o *fer gavatxeries* per la banda del Baix Aragó, formada aquesta darrera amb un substantiu no enregistrat enlloc i que podem intuir que es refereix a les accions dutes a terme per un *gavatx* 'natural del migdia de França enllà del Rosselló; per ext. francès'. També significa 'afalagar' la construcció *fer la jangla*, pròpia de la Codonyera, la Freixneda i Mequinensa, on s'observa el manteniment del mot *jangla*, desusat a la parla però encara viu en algunes dites valencianes amb el sentit de 'burla, broma', el qual deriva del verb *janglar* 'burlar-se, fer broma' procedent del francès antic *jangler* (DECat, IV, 878b).

6. Les locucions que s'esmentaran apareixen recollides a Moret (1995: 147-152; 1997: 299-304) i Giralt (2005).

15. Amb el concepte general de LAMENTAR-SE estan relacionades algunes locucions que expressen el fet de doldre's o queixar-se d'una manera fingida, sense motiu, generalment per tal de fer llàstima o d'inspirar compassió. Aquest és el cas de les següents formacions utilitzades a la Llitera: *fer aparatos*, que conté el mot castellà *aparato* 'conjunt de coses preparades per emprar-se per qualque operació'; *fer el pantec*, creada amb el substantiu *pantec*, variant occidental del català *panteix* 'respiració fatigosa'; *fer el mec*, constituïda amb l'adjectiu *mec* 'beneit, ximple', unitat que existeix en altres àrees de l'àmbit catalanoparlant amb el sentit de 'fer-se veure, fatxendejar' (DIEC, s.v. *mec*; DSFF, s.v. *fatxendejar*); i *fer un drama*, amb el valor específic de 'donar un to dramàtic a un esdeveniment que realment no ho és', tal vegada adaptació del castellà *hacer un drama*.

Dins d'aquest grup, no deixarem d'esmentar aquelles locucions que pertanyen al concepte PLORIQUEJAR, però que, per extensió, també han assolit el valor semàntic de 'lamentar-se només per fer llàstima'. Així succeeix amb *fer el somicó* en algunes poblacions de la Llitera, del Baix Aragó i del Matarranya, i també amb les construccions dialectals *fer el ploramíc* [p'ɔra'mik] (o *fer el ploramico* [p'ɔra'miko] als parlars de transició) i *fer la ploramica* [p'ɔra'mika] a la Llitera i al Baix Cinca (cf. cat. comú *fer el ploricó*).

16. Entre les locucions verbals amb *fer* que es refereixen al comportament d'un individu, també n'hi ha que tenen alhora els valors conceptuals d'ENVEJAR i TEMPTAR. Per exemple, a la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i algunes poblacions del Matarranya s'usa la construcció *fer dentetes*, variant de la més estesa en català *fer denteta* (DIEC, s.v. *denteta*; DSFF, s.v. *envejar*), mentre que al Baix Aragó i en alguns punts del Matarranya s'empra *fer dentera*. A més, a la Llitera hem localitzat les formacions *fer dentereguetas*, *fer tintiriguetes*, *fer tintiriguetas*, totes tres creades amb el diminutiu *dentegueta*, derivat del mot aragonès *denteguera* 'dentadura', encara viu als parlars de la comarca (Giralt 2005, s.v.).

17. També reflecteixen maneres de comportar-se locucions que poden agrupar-se sota el concepte XIMPLE. Quan volem dir que algú està actuant incongruentment amb les circumstàncies, quan volem indicar que fa el beneit, és general a la Franja l'ús de les construccions *fer el borinot* (cf. *fer el paper del borinot* 'fer-se el desentès'; DSFF, s.v. *desentendre's*), *fer l'onso* (cat. comú *fer l'ós*; cast. *hacer el oso*), en la qual ressalta la presència del mot aragonès *onso*, i *fer l'índio*, adaptació de la castellana *hacer el indio*; hem d'afegir, a més, *fer l'enza*, que només s'atesta a les comarques del Baix Aragó-Casp i del Matarranya, on es manté la variant occidental del vocable *enze* 'persona aturada, gens des-eixida' (DIEC, s.v.).

18. D'altra banda, si volem expressar el concepte de COMPLICITAT, a gairebé tota la Franja s'usa la locució catalana *fer l'ullet* (DIEC, s.v. *ullet*). No obstant això, s'hi apleguen algunes variants més locals: *fer la ulladeta* a Calaceit, també emprada a Massalcoreig (DCVB, s.v. *ulladeta*); *fer la pluqueta* [plu'keta] a bona part de la Ribagorça i a Llitera, variant de *fer la cluqueta*⁷ [klu'keta], amb modificació consonàntica del substantiu per dissimilació. A la Llitera i al Baix Cinca també es coneix *fer la guerxina* (o *fer la garxina*), construcció prou arrelada a l'àrea catalanoparlant occidental (DCVB, s.v. *guerxina*).

19. Fora del camp semàntic tractat en els paràgrafs precedents, podem esmentar locucions relacionades amb l'estat físic o anímic de l'home, referides a diversos conceptes. Així, a la Llitera s'usa *fer capeta* quan es vol expressar que algú està apocat o desanimat per efecte d'una malaltia o d'una causa moral (cf. cast. *andar de capa caída*); *fer garres* (o *fer garras* als parlars de transició de la comarca), sempre en un context gramatical negatiu, quan es vol indicar que algú no té forces suficients per fer quelcom, estructura en la qual apareix el mot nord-occidental *garra* 'cama' (cf. cat. *fer comes* 'moure's, fer gestions per obtenir alguna cosa', cast. *hacer piernas* 'fer exercici caminant'; DCVB, s.v. *cama* i *DRAE*, s.v. *pierna*); o *fer rabosa*, quan es vol assenyalar que hom perd forces o es queda aturat, tot i que aquesta locució s'ha aplicat sobretot als vehicles quan s'aturen durant la pujada d'una costa; en aquesta unitat fraseològica comprovem l'ús del mot aragonès *rabosa* 'guineu', també característic de bona part de l'àmbit catalanoparlant occidental (DCVB, s.v. *rabosa*).

20. Algunes accions relatives a activitats quotidianes es manifesten mitjançant locucions verbals amb *fer*. Així, referents als conceptes generals MENJAR i BEURE, podem esmentar les següents: *fer sogueta* (la Llitera) 'picar, menjar poc i massa sovint', *fer bocins* (la Ginebrosa) 'prendre un refrigeri a mitja vesprada' (cf. *fer un bocí* 'fer beguda als treballadors del camp'; DCVB, s.v. *bocí*), i *fer la bequerada* (la Codonyera, la Freixneda, la Ginebrosa, Vall-de-roures) 'beure alcohol, especialment vi'.⁸

21. També n'hi ha de referides a l'àmbit del treball. Per exemple, quan diverses persones apleguen recursos per tirar endavant un projecte comú, hom parla al Baix Aragó i al Matarranya de *fer conlloga*, com al Camp de Tarragona (DCVB, s.v. *conlloga*), i a la Llitera de *fer conjunta*.⁹ En la primera d'aquestes

7. A la província de Lleida existeix aquesta formació amb el sentit de 'mirar amb els ulls quasi tancats' (DCVB, s.v. *cluqueta*).

8. El substantiu *bequerada* 'cop de bec' té en tortosí i en valencià el significat de 'menjar que un ocell duu en el bec per alimentar els ocellons' (DCVB, s.v.).

9. En el Dicc. Aguiló (s.v. *conjunta*), s'assenyala que l'expressió *fer conjunta* s'usava a la província de Lleida amb el següent significat: 'Tracte que fan dos pagesos pobres de deixar-se mútuament el matxo o el bou per així tenir un parell d'animals per llaurar'.

locucions, interessa remarcar el substantiu català *conlloga*, desusat actualment, que feia referència a l'acte de deixar-se mútuament els animals de càrrega o de treball els pagesos que només en tenien un, a fi de formar el parell necessari per a les feines agrícoles; en la segona, subratllem la presència del mot *conjunta*, vocable característic del català nord-occidental amb el mateix significat que *conlloga* (DCVB, s.v. *conjunta*).

Per a assenyalar que hom no està vagant, a gairebé tota la Franja s'utilitza *fer la figueta*, locució derivada probablement de la catalana *fer figa* 'fallar o fallir' (cast. *dar higa*); i per indicar que s'ha acabat una feina o una tasca, a la Llitera s'empra *fer el ram*. A més, del fet de faltar a l'escola o, per extensió, a una obligació diària, a la Llitera se'n diu *fer fuïmeta* o *fer fuïna*, formació que en valencià posseeix la variant *fer fugina* (DCVB, s.v. *fugina*; DSFF, s.v. *faltar*).

22. Així mateix, els diners, com a element fonamental en el desenvolupament econòmic de qualsevol poble, han motivat la creació d'algunes estructures fraseològiques. A Massalió, per exemple, parlen de *fer les garrofetes* quan es vol expressar el concepte GUANYAR (cf. *guanyar-se les garrofes*), i diuen *fer bon sinyor* quan es tracta del concepte ESTALVIAR. D'altra banda, el concepte FURTAR és el que contenen *fer un calvari* a Calaceit i *fer llunes* (o *fer lluneta*) a la Llitera (cf. DCVB, s.v. *lluna*), formacions que tenen el significat concret de 'robar a casa, en especial una part de la collita per vendre-la'.

FINAL

23. En definitiva, en aquesta contribució hem volgut aportar una reflexió sobre algunes locucions nominals i verbals dialectals de la Franja, reflexió a la qual convindria sotmetre tots els materials continguts en els reculls de literatura oral de l'Aragó catalanòfon que fins ara s'han publicat. En l'ensenyament del català als alumnes de la Franja, cal anar esbrinant què hi ha de normatiu i de dialectal en llurs parlars locals, però també cal tenir presents tots aquells elements que formen part d'un patrimoni lingüístic autòcton, el qual no s'hauria d'oblidar.

JAVIER GIRALT LATORRE
Universitat de Saragossa

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALE, ALINEI 1990: Mario Alinei (dir.), *Atlas Linguarum Europae. Volume I. Cartes. Quatrième fascicule*, Assen, Van Gorcum.
- ALEANR, ALVAR / BUESA / LLORENTE 1963: Manuel Alvar, Tomás Buesa i Antonio Llorente, *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, vol. IV, Madrid-Zaragoza, CSIC-IFC.
- ALINEI / BARROS 1986: Mario Alinei i Manuela Barros Ferreira, «Les noms européens de la coccinelle: pour une analyse basée sur la théorie de Propp», *Quaderni di Semantica*, VII, 2 (desembre), 195-204.
- ARNAL 2003: Mª Luisa Arnal, *Diccionario del habla de la Baja Ribagorza occidental (Huesca)*, Zaragoza, Gara d'Edicions-IFC.
- BARROS / ALINEI 1990: Manuela Barros Ferreira i Mario Alinei, «Coccinelle. Cartes de motivations», *Atlas Linguarum Europae. Volume I. Commentaires. Quatrième fascicule*, Assen, Van Gorcum.
- BELTRAN 2005: Vicent Beltran, *El parlar de la Marina Alta. El contacte interdialectal valencianobaleàr*, Alacant, Universitat d'Alacant.
- BLANC 1994: Miquel Blanc, *Garba. Mil paraules de Calaceit*, Barcelona, Columna Edicions.
DCVB: <http://dcvb.iecat.net/> (consulta 13-14/06/2006).
- DECat: Joan Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols., Barcelona, Curial Edicions-La Caixa, 1980-2001.
- DICC. AGUILÓ: Marià Aguiló i Fuster, *Diccionari Aguiló: Materials lexicogràfics aplegats per Marià Aguiló i Fuster*, 4 vols., Barcelona, Alta Fulla, 1988 [1915-1934], ed. facsímil.
DIEC: <http://pdl.iecat.net/entrada/diec.asp/> (consulta 20-21/06/2006).
- DRAE: <http://www.rae.es/> (Consulta 20-21/06/2006).
- DSFF, ESPINAL 2004: M. Teresa Espinal, *Diccionari de sinònims de frases fetes*, Barcelona-València, UAB / UV / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- EBA, NAGORE 1999: Francho Nagore (dir.), *Endize de bocables de l'aragonés, següentes os repertorios lexicos de lugares y redoladas de l'Alto Aragón*, 4 vols., Huesca, IEA.
- GIRALT 2004: Javier Giralt Latorre, «Els noms de la libèl·lula a l'Aragó catalanòfon», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XLVIII, *Miscel·lània Joan Veny*, 4, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 121-145.
- GIRALT 2005: Javier Giralt, *Lèxic de la Llitera*, Lleida, Editorial Milenio.
- LORENTE 2002: Mercè Lorente, «Altres elements lèxics», dins *Gramàtica del català contemporani*, vol. 1, dir. Joan Solà, Barcelona, Ed. Empúries, 831-888.
- MORET 1995: Hèctor Moret, *Lo Molinar, Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*, 3. *Gèneres menors de la literatura popular*, Calaceit, IET-ASCUMA-Carrutxa.
- MORET 1997: Hèctor Moret, *Blat colrat, Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça*, 3. *Gèneres etnopoètics breus no musicals*, Calaceit, IEA-IEBC-IEI-DGA.

